

ગુજરાત સે પ્રાપ્ત કુછ મહત્વપૂર્ણ જૈન પ્રતિમાયે

પ્રમોદ કુમાર ત્રિવેદી

૧૯૭૭ મેં લગભગ એક દર્જન ધાતુ નિર્મિત કલાકૃતિયાં ભારતીય પુરાતત્ત્વ સર્વેક્ષણ, પશ્ચિમી મણઢલ, બડોદરા કે અધીક્ષક, પુરાતત્ત્વજ્ઞ ડૉ. માર્ગબન્ધુ દ્વારા અધિકૃત કી ગયી થીં। ઉન્હોને લેખક કો ઉત્ત કૃતિયાં પરીક્ષણ એવં અધ્યયન હેતુ પ્રદાન કીં તથા પ્રસ્તુત લેખ તૈયાર કરને કા પરામર્શ દિયા। યદ્વાપિ ઇન કૃતિયોં કા મૂલ સ્થાન નિશ્ચિત રૂપ સે જ્ઞાત નહીં હૈ, કિન્તુ શૈલીગત વિશિષ્ટતાઓં કે આધાર પર વિવેચનાધીન પ્રતિમાયે ગુજરાત મેં નિર્મિત પ્રતીત હોતી હૈનું। ઉપરોક્ત સમૂહ મેં ઉત્કીર્ણ એવં અલિખિત શૈવતામ્બર એવં દિગમ્બર સમ્પ્રદાય કી પ્રતિમાયે, ચૌમુખી, દીપ-લક્ષ્મી, ગજારોહી, ગરુડ એવં રાષ્ટ્રકૂટ શૈલીની કી છાપયુક્ત કિન્તુ પર્યાસ અર્વાચીન કમલ-ધારણી કા એક નમૂના ભી સમ્મલિત હૈ। તિથિ કી દૃષ્ટિ સે ઇનકા કાલ બારહવીં સે ઉચ્ચીસર્વીં શતાબ્દી કે મધ્ય કા હૈ। પ્રસ્તુત લેખ મેં માત્ર ઉત્કીર્ણ એવં ચુની હુર્દી કૃતિયોં કા હી વિવેચન કિયા જા રહા હૈ।

૧. મહાવીર કા ચતુર્વિશતિપદૃ (કાંસ્ય, ૧૭.૦૫ સે૦ મી૦ × ૧૦.૦૫ સે૦ મી૦)

ભગવાન् મહાવીર ધ્યાનમણ, પદ્માસન મુદ્રા મેં એક ઉચ્ચ ત્રિરથ, સિહાસન પર રહ્યી સારી પીઠિકા પર આસન્ન હૈનું। મૂલનાયક કે સિર પર ઉણીશ હૈ, ચેહારા અણ્ડાકાર, નેત્ર આયતાકાર એવં ‘પ્રલમ્બ કર્ણ પાશ’ હૈનું। વક્ષ: સ્થળ પર ‘શ્રીવત્સ’ લાંછન રજત ઉરેકિત હૈ। સિર કે પીછે ભામણ્ડલ તથા ઊપર કલશમય છત્ર હૈ। ઉનકે પાશ્વ મેં દોનોં ઓર એક તીર્થકર કાયોત્સર્ગ મુદ્રા મેં અંકિત હૈનું, જિનકે પૈરોં કે મધ્ય વસ્ત્રોં કા અંકન વિવેચનાધીન કૃતિ કે શૈવતામ્બર સમ્પ્રદાય સે સમ્વન્ધિત હોને કી પુષ્ટિ કરતા હૈ। માણિક્ય-માલ કી ઇકહરી સીમાન્ત રેખા કે શીર્ષસ્થ ભાગ પર મયૂર-યુગ્મ સે યુક્ત મંગલ-કલશ હૈ, જિસકે ઠીક નીચે છત્રાચ્છાદિત એવં કાયોત્સર્ગ મુદ્રા મેં પાશ્વ તીર્થકરોં સે યુક્ત એક અન્ય તીર્થકર ધ્યાન-મુદ્રા મેં નિરૂપિત હૈનું। મૂલનાયક સહિત સમૂર્ણ પરિકર પર અંકિત તીર્થકરોં કી સંખ્યા કુલ ચૌબીસ હૈ। સિહાસન કે સમ્મુખ સંભવતથા દો મૃગોં કે મધ્ય એક ધર્મવક્ર એવં નવગ્રહોં કા ગઢન પ્રતીક રૂપ મેં કિયા ગયા હૈ। (ચિત્ર ૧—ક)

પ્રતિમા કે પૃષ્ઠ ભાગ પર અંકિત લેખ કે અનુસાર ઇસકી પ્રતિષ્ઠાપના સન् ૧૧૫૦ મેં હુર્દી થી। દેવનાગરી લિપિ મેં ઉત્કીર્ણ લેખ કે અનુસાર પ્રતિમા કા પ્રતિષ્ઠાપન કાર્ય શાન્તિપ્રભ-સૂરિ દ્વારા સંવત् ૧૨૦૭ (ઇં ૧૧૫૦) મેં વૈશાખ સુદી પંચમી, શુક્રવાર કે દિન શ્રેષ્ઠ વઢપાલ, શ્રેષ્ઠ જમદેવ એવં પુત્ર સાલદેવ કે ભાઈ પ્રણસિહ કે કલ્યાણાર્થ કી ગયી થી। (ચિત્ર ૧—ખ)

ઉત્કીર્ણ લેખ ઇસ પ્રકાર હૈ—

સંવત् ૧૨૦૭ વર્ષે માઘ સુદી ૫ શુક્ર શ્રો ૦ વઢપાલ શ્રો (?) જમદેવાભ્યા શ્રેયાર્થે પુત્ર સાલ દેવેન
ભાતૃ પ્રનર્સિહ સમેતેન ચતુર્વિશતિપદૃકારિતઃ પ્રતિષ્ઠિત બહદહ્લીયૈ: શ્રીશાન્તિપ્રભસૂરિભિ:।

૨. પાશ્વનાથ કી પંચતીર્થિકા પ્રતિમા (કાંસ્ય, ૧૦.૦૫ સે૦ મી૦ × ૯ સે૦ મી૦)

શેતામ્બર પંથ કી ઇસ કલાકૃતિ મેં તીર્થિકર પાશ્વનાથ ધ્યાન મુદ્રા મેં પદ્માસન લગાયે એક સાદી ગઢી પર આસીન હુંને। ઉનકે કાન લમ્બે તથા અધરોને કા ગડાવ કુછ મોટાઈ લિયે હૈ। ઇસ 'સફણ મૂર્તિ' મેં મૂલનાયક કા સિર સસ સર્પફળોને દ્વારા આચ્છાદિત હૈ। ઉનકે દોનોં પાશ્વોને ચાર અન્ય જિન અંકિત હુંને, જિનમેં સે દો કાયોત્સર્ગ મુદ્રા મેં તથા ઉપરિભાગ મેં શેષ દો તીર્થિકર કમલાસન મેં બૈઠે હુંને। ઇન ચાર તીર્થિકરોને કી શિરોભૂષા મૂલ-નાયક કે સદ્ગ્ય હૈ। પીઠ દો ઉધ્વર ભિત્તિસ્તમ્ભોને પર આશ્રિત ક્ષૈતિજ દણ્ડ યુગ્મોને દ્વારા નિર્મિત હૈ। પૃષ્ઠાંકિત આલેખ કે અનુસાર યહ પંચતીર્થિકા પ્રતિમા ઈંદ્ર ૧૪૪૬ (વિંસે ૧૫૦૩) મેં પ્રતિષ્ઠાપિત કી ગયી થી, તથાપિ ઉત્કીર્ણ પીઠ કે ઊપરી ભાગ ભગ્ન હોને કે કારણ લેખ કી પૂર્ણરૂપેણ જાનકારી પ્રાપ્ત નહીં હો સકી હૈ। (ચિત્ર ૨—ક, ખ)

૩. શાન્તિનાથ કી પંચતીર્થિકા પ્રતિમા (કાંસ્ય, ૧૭.૦૨ સે૦ મી૦ × ૧૧.૦૫ સે૦ મી૦)

ધાતુ-પ્રતિમા કી પીઠિકા કે સમ્મુખ ભાગ મેં ૩૦ નમઃ એવં પાદ ચિહ્ન અંકિત હુંને। શાન્તિનાથ જી ધ્યાનમર્ન પદ્માસન મુદ્રા મેં એક સિહાસન પર આસન્ન હુંને। સિર કે પીછે પ્રભાવલી તથા ઊપર કલશયુક્ત છત્ર હૈ જિસકે પાશ્વ મેં અભિષેક ગજોને કી નિરૂપણ હુથા હૈ। મૂલ-નાયક કા સિર ઉણીશ યુક્ત હૈ તથા ઉનકે નેત્ર સમચતુર્મુજીય આકાર મેં પ્રદર્શિત હુંને। મૂલ-નાયક કે પાશ્વ મેં ચાર અન્ય તીર્થિકરોને કી અંકન હૈ। અધોભાગ મેં કાયોત્સર્ગ મુદ્રા મેં ખડે જિનોને કે સાથ એક ચંચરધારી સેવક ભી ત્રિભંગ-મુદ્રા મેં ખડા હૈ। પરિકર પર અંકિત પદ્મવન્ધ કા વાહ્ય ભાગ ગજમુખોને સે આવિર્ભૂત મૌક્કિક શૃદ્ધાલા દ્વારા સુસજિત હૈ। કલાકૃતિ કે શીર્ષસ્થ ભાગ પર મંગલ કલશ કે સાથ મયૂર-યુરમ પ્રદર્શિત હૈ। સિહાસન પર વામાભિમુખ સિહ્યુગમ બારીકી સે ગડા ગયા હૈ। સિહાસન કે બાયીં ઓર સોલહવેં તીર્થિકર કે યક્ષ ગરૂ એવં દાહિની ઓર યક્ષી નિર્વાણી કા મૂર્તન કિયા ગયા હૈ। ઉચ્ચ અલંકૃત પીઠિકા પર નમસ્કાર મુદ્રા મેં એક ઉપાસક તથા મધ્ય મેં ધર્મચક્ર કે દોનોં ઓર એક મૃગ હૈ। ચક્ર કે દોનોં ઓર નૌ બિન્દુઆકાર, મોટી એવં લઘુ આકૃતિયાં (પાંચ બાંધી ઓર તથા ચાર દાહિનો ઓર) સ્પષ્ટતયા નવગ્રહોને કી પ્રતીક હુંને। (ચિત્ર ૩—ક)

ઇસ કલાકૃતિ કી તિથિ ઈંદ્ર ૧૪૬૮ હૈ। પ્રતિમા કે પૃષ્ઠભાગ પર દેવનાગરી લિપિ મેં ઉત્કીર્ણ લેખ ઇસ પ્રકાર હૈ—

સં૦ (સંવત્) ૧૫૨૫ વૈંદો (વૈશાખ) સું શ્રો ૩ ગુરી શ્રી મૂલસંધે સરસ્વતીગચ્છે ભ૦ (ભદ્રારક) શ્રી સકલકીર્તિતત્પત્રૈ ભ૦ (ભદ્રારક) શ્રી વિમલેન્દ્રકીર્તિભિ: શ્રી શાન્તિનાથ બિમ્બં પ્રતિષ્ઠિત હુંબડું જાતીય મ૦ (મહ્મૂ/મહત્તર) કરમસી (હ) ભાં (ભાયી) કરમાદે (વી) સું (સુતા) જઇનાલદે(વી) સ૦ રાંકા। (ચિત્ર ૩—ખ)

આલેખ સે વિદિત હોતા હૈ કે ઉત્ત જૈન પ્રતિમા કી પ્રતિષ્ઠાપના યશસ્વી વ્યક્તિ કરમસી (કરમસિહ), પત્ની કરમદેવી એવં પુત્રી જઇનદેવી દ્વારા ઈંદ્ર ૧૪૬૮ (સંવત્ ૧૫૨૫), વૈશાખ સુદિ ૩ ગુરુવાર કે દિન કી ગયી થી। પ્રતિષ્ઠાપન સમારોહ, દિગ્મ્બર સમ્પ્રદાય (હુંબડું જાતિ દિગ્મ્બર મતાવલમ્બિયાં મેં હોતી હૈ) કે મૂલ સંધે કે સરસ્વતીગચ્છીય ભદ્રારક સકલકીર્તિ કે ઉત્તરાધિકારી વિમલેન્દ્રકીર્તિ દ્વારા કિયા ગયા થા।

४. पद्मावती (काँस्य, १९ से० मी० × १९.०५ से०मी०)

तेइसबें तीर्थंकर पाश्वर्नाथ की शासनदेवी पद्मावती कमल दल चक्र के दोहरे आवर्तों द्वारा निर्मित पीठ पर ललितासन मुद्रा में आसीन हैं। समकालीन अन्य प्रतिमाओं की भाँति इसके नेत्रों, नासिका तथा अधरों का गढ़न विशेष परिष्कृत नहीं है। वह पद्म-कुण्डल, वलय, स्तनों के मध्य लटकता हार एवं पैरों में सादे पादवलय धारण किये हैं। घुटनों तक लम्बा अधोवस्त्र उदर-बंध द्वारा कसा है। इस चतुर्भुजीय प्रतिमा का दाहिना निचला हाथ वरद मुद्रा में है तथा ऊपरी दाहिना हाथ पाश धारण किये हैं। निचले बायें हाथ में बीजपूरक तथा ऊपरी बायें हाथ में गदा के सदृश्य अनगढ़ सनाल कर्मल हैं। उनका सिर तीन सर्प-फणों द्वारा सुरक्षित है। मुख्य प्रतिमा के ऊपरि भाग में पुष्पांकित गद्दी पर तेइसबें तीर्थंकर पाश्वर्नाथ ध्यानमण्डन कमलासन मुद्रा में आसीन हैं। उनका सिर सप्त फणों द्वारा आच्छादित है। प्रभावली के अतिरिक्त इस परिकर युक्त मूर्ति के दोनों ओर एक-एक गज मुख है, जिसके मुख से आविर्भूत माणिक्य शृङ्खला शीर्ष भाग पर मंगल कलश में समाप्त होती है। (चित्र ४—क) कृति के पृष्ठ भाग पर अंकित तिथियुक्त लेख से ज्ञात होता है कि प्रतिमा की स्थापना १६० १६३६ (संवत् १६९३) में माघ मास के कृष्ण पक्ष के प्रथम दिन सतिनाग की पतिपरायणा पत्नी (नाम अपठनीय) द्वारा की गयी थी। प्रतिष्ठापन समारोह कुन्दकुन्दाचार्य वंश परम्परा के भट्टारक धर्मकीर्ति द्वारा सम्पन्न किया गया, जो कि दिग्म्बर जैन सम्प्रदाय के मूलसंघ के बलात्कार गण से सम्बद्ध सरस्वतीगच्छ के थे। देवनागरी में लेख निम्नांकित है—

संवत् १६९३ वर्षे माघ मासे कृष्ण पक्षे प्रतिपदायां श्री मूलसंघे सरस्वती गच्छे बलात्कार (गण) कुन्दकुन्दाचार्यान्वये भट्टारक धर्मकीर्ति गुरुत्पटै भट्टारक प्रकीर्ति(तम) सतिनाग पुत्र यो श्री सुखानन्द भार्या ..... नित्यंप्रणमति। (चित्र ४—ख)

मुस्लिम आक्रमण के पूर्व ९वीं-१३वीं शताब्दी के मध्य इस भूभाग में धातुकर्म एवं धातु शिल्पकला का कार्य अपने चरमोत्कर्ष पर था। इस समय गुजरात के कला शिल्पियों की बेजोड़ उन्नति के कारण ही गुजरात में मध्यकाल में धातुकर्म के अद्वितीय नमूनों का आविर्भाव हुआ। मध्यकाल एवं परवर्ती मध्यकाल में धातुकला कौशल को तकनीक एवं कला के विकास की पृष्ठभूमि हेतु समकालीन धार्मिक चेतना ने महत्वपूर्ण योगदान दिया। जैन श्रमण विशेष रूप से भव्य कृतियों के निर्माण के प्रेरणा स्रोत थे। जैन समुदाय द्वारा सदैव ही प्राचीन कला-परम्परा को निरन्तर संरक्षण मिला है। इस समुदाय ने मन्दिर निर्माण, मूर्ति शिल्प के विकास एवं पाण्डुलिपियों के

१. स्वर्ण कमल, ऐन्शियेष्ट थार्ट एण्ड टेक्नालॉजी ऑफ गुजरात, म्यूजियम ऐण्ड पिक्चर गैलरी, बड़ौदा, गुजरात स्टेट, १९८०।

आभारोक्ति—प्रस्तुत लेख के छाया चित्र श्री हैनरी माइकेल द्वारा तैयार किये गये हैं। इनका प्रतिलिप्याधिकार भारतीय पुरातत्व सर्वेक्षण द्वारा सुरक्षित है।

चित्र सूची

- १ (क-ख) चतुर्विशतिपटृ
- २ (क-ख) पाश्वर्नाथ की पंचतीर्थिका प्रतिमा
- ३ (क-ख) शान्तिनाथ की पंचतीर्थिका प्रतिमा
- ४ (क-ख) पद्मावती यक्षी

સુરક્ષિત રખ રહ્યા હેતુ અપાર ધન વ્યય કિયા ગયા હૈ। જૈન ધર્મ કા વિકાસ સ્વતન્ત્ર રૂપ મેં હુआ। ઇસને પ્રાચીન ધરોહરોં કો આજ ભી સુરક્ષિત રખા હૈ।

સોલંકી યુગ મેં નિર્મિત પ્રથમ કૃતિ કે અતિરિક્ત સમસ્ત નમૂને વ્યક્તિગત રૂપાંકન કી સહજતા એવં હ્લાસ કે દ્વોતક હૈનું। ઇનકા પ્રતિરૂપણ મોહક નહીં હૈ, કિન્તુ પ્રત્યેક નમૂને ૧૨ ઉત્કીર્ણ તિથિયુક્ત લેખ ધાતુ પ્રતિમા શિલ્પ મેં હુએ કલાત્મક હ્લાસ કે વિભિન્ન ચરણોં કે સાક્ષી હૈનું। પરવર્તી મધ્યકાલ મેં ગુજરાત મેં ધાતુ કલાકૃતિયોં કે સર્જન હેતુ પીતલ કા ઉપયોગ હોને લગા તથા ઇસકા પ્રચલન અત્યધિક બઢ़ ગયા થા ક્યોંકિ યહ સ્વર્ણ કી ભાઁતિ ચમકીલા હોતા થા। ઇસ યુગ મેં મુસલ-માન શાસકોં કે કાલ મેં કલા ગતિવિધિયોં ને એક નવીન મોડ લિયા। ધાતુકર્મિયોં ને અધિક વિશ્વસનીય તકનીક એવં સ્વતન્ત્ર દૃષ્ટિકોણ અપના લિયા થા, કિન્તુ ક્રમશઃ કલા ચેતના મેં સાદગી એવં હ્લાસ મેં વૃદ્ધિ હોતી રહી। મુગલ શૈલી સે પ્રભાવિત હોકર યહ ક્રમશઃ એક નવીન અનુકરણજન્ય શૈલી મેં પરિવર્તિત હોકર પ્રતિમાએ અત્યધિક ભદ્રી એવં કૃત્રિમ હો ગયી એવં અન્તતોગત્વા ધાતુ શિલ્પ અવનતિ કે પથ પર અગ્રસર હો ગયા।

ભારતીય પુરાતન સર્વેક્ષણ, ઉત્ત્વનન શાખા-૨
નંદ્દ દિલ્હી-૧૧૦૦૦૩

અભિલેખ

૧. મહાવીર કા ચતુર્વિશતિપદ્ટ
“સંવત् ૧૨૯૦ વર્ષે માઘશુદ્ધિ ૫ શુક્રે
શ્રે૦ વહૃપાલ શ્રે૦ શ્રે૦ જમ(?)જમદેવાભ્યાં શ્રેયાર્થે પુત્ર સાચ્ચદેવેત ભાર્તૃ(તૃ)
પૂનર્સિહ સમેતેન ચતુર્વિશતિપદ્ટઃ કારિતઃ। પ્રતિષ્ઠિત વૃહૃદગચ્છીયૈ: શ્રીશાલિ-
પ્રભસૂરિમિઃ।”
૨. સંવત् ૧૫૦૩ વર્ષે માઘ……………પ્રણમંતિ (યા પ્રાણમંતિ પ્રયોગ દિગ્મ્બર
પરમ્પરા મેં પ્રચલિત હૈ)
૩. સં. ૧૫૨૫ વૈ. ૦ શુ. ૩ ગુરૌ ધીમૂલસંધે સરસ્વતીગચ્છે ભ૦ શ્રીસક્રલ્કીર્તિ તત્પદ્ટે
ભ૦ શ્રીવિમલેન્દ્રકીર્તિમિઃ શ્રીશાંતિનાથબિમ્બં પ્રતિષ્ઠિત વૃહૃદગચ્છીય ભ૦ કરમસી
ભા૦ કરમાદે સુ૦ જિતા ભા૦ જિતલદે સ(સુ૦) શંકા।
૪. સંવત् ૧૬૬૩ વર્ષે માઘમાસે કૃણાપદ્ધતે પ્રતિપદાયાં શ્રીમૂલસંધે સરસ્વતીગચ્છે
બલાત્કારણે કુન્દકુન્દાચાર્યાન્વિયે ભદ્રારક ધર્મકીર્તિગુરુસ્તત્પદ્ટે ભદ્રારક પ પ્ર૦
શ્રી ઉપદેસાત્ નાગણપુરીણો……સુખાનદં ભાર્યા……રા નિત્ય પ્રણમંતિ ॥
ભટારક ૪૦૫૦ શ્રી શ્રી સુખાનન્દચાર્યાણમુપદેસા(શા)ત્ ।